

Byarkæologisk topografi i Aalborg

Af Jan Kock. Tegninger Jan Sloth - Carlsen

Byens åløb.

Blandt folk der har beskæftiget sig med Aalborgs historie har det altid været en gylden regel, at byen var blevet anlagt i Østerås delta, som har fire naturlige arme, Teglårdsbækken længst mod øst, derefter i rækkefølge mod vest Østergravenså, Østerø og Vesterå (1).

Østerå og Vesterå søgte begge et stykke mod vest inden de fandt et sted hvor de kunne komme igennem den bank der skyder sig ud fra højdedragene omkring Skovbakken vest for byen og spærre for åens udløb. Denne øst - vest gående bank skulle komme til at bære byens hovedfærdselsåre, Algade.

På det prospekt som Peter Hansen Resen tegnede i 1677 af Aalborg får man tydeligt indtryk af hvor indviklet vandløbssystemet gennem byen er, (fig. 1). Vandløbene har været et vigtigt led i byens rytme, Østerå tjente som byens havn og flere af vandløbene indgik i befæstningsanlæggene foruden at tjene som skarnkasse og vandforsyning. Det ser umiddelbart ud til at dette prospekt af byen underbygger tanken om et flergrenet ådelta.

Ser vi på en koteplan over den bank der skulle spærre åens frie løb bliver tvivlen om deltaets naturskabthed stor, (fig. 2).

Vesterå skal have skåret sig igennem banken et sted, hvor nedskæringen skal være adskillige meter for at åen kan forklares som et naturligt vandløb. Dette synes forkert, specielt da der er en enklere mulighed for afløb.

Et naturligt vandløb vil normalt følge de laveste niveauer i landskabet og det vil i dette tilfælde sige, at Vesterå burde have et østligere løb uden om den hindrende bank. Vesterå er da også ganske klart kunstig, idet den starter med opstemningen ved Kjærs Mølle og løber i et meget lige, unaturligt løb nordpå. Det snævre og lige forløb gennem banken tyder også på at dette stykke er gjort ved kunst.

Hovedløbet, selve Østerå, som også løber gennem opstemningen ved Kjærs Mølle, bliver yderligere stemmet op ved Gl. Mølle. Dels for at kunne holde vandstanden ved kongens borg konstant, dels for at hæve vandstanden tilstrækkeligt til at danne den tilsyneladende kunstige Østergravenså, hvis løb er så lige og regulært.

I sit videre forløb skal Østerå også passere den spærrende bank og det sker på et sted hvor det ligeledes er nødvendigt med en kraftig nedskæring. Det naturligt ville være, at åen i stedet løb længere østpå gennem den lavere korridor, hvor Teglårdsbækken løber.

Ser vi igen på Resens Prospekt, er der da også i den lave korridor flere vandløb som ser mere eller mindre udtørrede ud. Sammenligninger med andet kortmateriale fra 17 - 1800 årene underbygger yderligere resultatet af denne nyvurdering af Aalborgs vandløb. Nemlig at de alle er kunstige og at det oprindelige udløb, Teglårdsbækken, var øst for den spærrende bank, hvor korridoren med de laveste niveauer

Fig. 1 Peter Hansen Resens prospekt af Aalborg fra 1677. Set fra Nord.

ligger. Lidt længere østpå ligger en ny spærring i form af højdedragene omkring signalbakken.

Byens første placering.

Vort kendskab til Aalborgs topografi i den ældste periode er meget beskeden. De steder hvor det indtil nu har været muligt at grave og foretage undersøgelser er det kun blevet til tilfældige opsamlinger, der ikke har givet materiale som tillader en ældre datering end tidligst 1100 årene.

Det tidligste sikre spor vi har om byen er at kong Hardeknud kort før midten af 1000 årene lader slå mønt i byen, præget med bynavnet ALABU. Senere i 10 - 1100 årene bliver der også slået mønt i byen, derefter ophører dette for først at blive genoptaget i en kort periode under kong Hans og Frederik d. I og da i ret ringe omfang.

Hvor byen har koncentreret sig i 800 - 1000 årene er usikkert. Det eneste vi kan sige er, at den synes at have eksisteret. Men måske kan vor nye viden om vandløbene og manglen på fund fra denne periode give i det mindste en teori om hvor den har ligget.

En livsbetingelse for en by på dette sted er en anløbsplads. Den kan ikke ligge ud mod Limfjorden på grund af de flade strandenge. Da de kunstige vandløb ikke eksisterer endnu er den eneste egnede plads i åmundingen, det vil sige ud til det løb der idag hedder Teglgårdsbækken. Lige vest for det løb ligger vore dages Nørregade og Søndergade, som mødes i torvet, som nu hedder Bredegade. Måske skal denne periodes boplads søges i dette område.

Dette kvarter har, som et af de få i byen, aldrig været udsat for større byggearbejder og derfor har museet heller ikke haft opmærksomheden rettet mod området. Indledende undersøgelser i 1974 synes at give teorien rimelige muligheder.

Kommer vi lidt længere op i tiden bliver billedet mere kompliceret, idet der først i 1100 årene bliver anlagt et Benediktinerkloster vest for vor formodede

Fig 2. Koteplan over Aalborg

1, Hasseris Å, kunstigt gravet i Renæssancen. 2, Vesterå. 3, Østerå, 4, Lilleå. 5, Østergravenså. 6, Gl. Mølle. 7, Kjær's Mølle. 8, Teglgårdsbækken, det oprindelige åleje. Da det er vanskeligt at angive det oprindelige løb præcist er det kun antydnet.

Koteplanen, der er målt i metersystemet, er udtegnet efter Geodætisk Instituts kort over Aalborg fra 1905.

Fig. 3. Vigtigere middelalderlige monumenter og undersøgelser.
 1: Sct. Peder kirke. 2: Helligåndsklosteret. 3: Vesterport. 4: Snit i byvolden. 5: Stenhus. 6: Hans Tolders gård. 7: Budolfi kirke. 8: Tårn ved byvolden. 9: Sildeboder. 10: Stenhus. 11: Stenhus. 12: Rådhus. 13: Nålemagerværksted og stenhus. 14: Gråbrødrekloster. 15: Gråbrødreklosterets kirkegård. 16: Kongens borg, ødelagt 1534. 17: Stenhus. 18: Tårn i byens befæstning. 19: Kælder. 20: Vor Frue kirke. Det middelalderlige byområde er markeret med en kraftigere streg.

boplads. Desuden eksisterer Budolfi og Sct. Peder kirker fra engang i samme århundrede, hvilket må forudsætte et mere komplekst bydannelsesmønster. Kort efter 1200 kendes Gl. Mølle og dermed Østerå.

Dette mønster er forsøgt løst ved en teori om en landsby ved vor vikingetidsboplads og en anden boplads ved Sct. Peder, som så skulle være smeltet sammen til Aalborg ved Østerå. Teorien har sine mangler, men er da også udkastet i 1931 og siden er der kommet flere vigtige detaljer til (2). Grundtanken i teorien om en tyngdepunktsforskydning synes stadig rimelig.

Byens kvarterer

For at få en ide om hvorledes de enkelte kvarterer har udviklet sig og dermed hvorledes fremtidige undersøgelser af byens topografi skal gribes an har vi indplaceret de vigtigere monumenter og undersøgelser på et kort (fig. 3). Mindre undersøgelser og opsamlinger er ikke indtegnet, men danner grundlaget for at kunne sige hvilke områder der er middelalderlige.

Byens forsvarsanlæg er ret godt kendte. Mod vest ved Vesterå har der på et stykke været en dobbeltvold, åbenbart fordi man har ment at Vesterå ikke var forsvar nok i sig selv.

Fra ældre gravninger ved vi, at byvolden også har fulgt Vesterå på den strækning hvor den løber omtrent øst - vest. Ældre oplysninger synes at fortælle, at der på det ubeskyttede stykke mellem Vesterå og Østerå har været anlagt en kanal. Ved Østerå har kongen placeret sin borg på en ved kunst bygget voldbanke omgivet af et dobbelt voldgravsystem. Borgen nævnes første gang i 1200 årene, men må være af ældre dato.

Området mellem Østerå, Lilleå og eventuelt Østergravenså synes også at høre med til den middelalderlige by, men her er vort kendskab til

forsvarsanlæggene næsten lig nul. Heldigvis er denne del af byen ikke ødelagt af større nybyggerier, derfor er der gode muligheder for supplerende viden her.

I byens forsvarssystem har der indgået flere porte og tårne. Den vigtigste port var Vesterport og den kendes som en treetagers teglstensbygning med gennemkørselsport og kælder, som der var adgang til via en vindeltrappe. Kælderen ligger stadig bevaret under gadens asfalt.

Vest for Slotsgade påvistes i 1940'erne en teglbygning som kan have været et forsvarstårn. Hvis denne tolkning er rigtig må byens østgrænse have gået her i en periode, men der er noget ulogisk i, at et forsvarstårn skulle ligge øst for Lilleå, som det ville være naturligt at bruge som udgangspunkt for at udbygge et forsvarssystem.

Flere steder er der foretaget gravninger i den vestlige del af byvolden, hvor Vesterå udgjorde voldgraven. Volden er bygget meget sjusket, kronet af en palisaderække, som er bygget af tilfældigt, gammelt bygningstømmer. Voldfronten har været belagt med et tykt lag blåler, som ved overhældning med vand blev slimet og glat.

Voldbyggeriet ser ud til at være sket i stor hast, nogen egentlig datering af byens vold har vi ikke, ikke andet end at byens voldanlæg nævnes i flere breve fra 1400 årene.

Kongens borg må i middelalderens senere del have indgået som et vigtigt led i byens befæstning. En tålelig gravning fra 1915 viser at anlægget har været forsynet med en dobbelt voldgrav med en vold imellem. Om selve borgbanken viser gravningen, at den var kunstigt opbygget og forstærket med en tæt nedramning af pæle i kanten. Desuden er der fundet rester af kældre og murede bygninger på stedet.

Denne sikre placering af borgen er vigtig, idet den østlige del af borgbanken er bebygget i sidste halvdel af forrige århundrede med bygninger uden dybe kældre og således er relativt uforstyrret. Senere skal

omtales nogle matrikelkort, som også angiver borgens placering.

Ikke mindre end opimod 10 stenbygninger af verdslig karakter kendes i byen. Det må siges at være et ganske stort antal i forhold til andre danske byer omkring 1500. Stenhusene koncentrerer sig omkring Østerå, som var byens havn og handelscentrum.

På Algade er undersøgt et stenhus som i en periode har været ejet af Mariager kloster. En del af de øvrige stenhuse indgår idag i bygninger af nyere dato.

Det eneste stenhus vi har nogenlunde kendskab til er Hans Tolders gård, som med sine 3 etager over en høj kælder prangede på Gammel Torv. Den var holdt i en ren gotisk byggestil med vinduer i dobbelte rundbueblændinger og kamtaggavle med høje blændinger. Indgangen var flankeret af et par bislagssten, hvorpå står årstallet 1521. Om Hans Tolder virkelig har bygget gården er uklart, men nogle år efter Hans Tolders stening i 1522, blev bygningen solgt af hans datter der da ejede huset.

Det har selvfølgelig været træ- og bindingsværksbygninger der har domineret bybilledet. Flere steder i byer er der påtruffet rester af bulbyggede træhuse med det nederste af væggene og dele af trægulvet bevaret. Bundforholdene i Aalborg er ofte så elendige, at det selv ved træbygninger har været nødvendigt at pilotere.

Fra middelalderens slutfase og specielt fra renæssancen kendes et større antal affaldskasser og -tønder. De kan være ganske store og voldsomme, en enkelt har ladet sig datere til 1400 årene ved dens rige indhold af stentøj og andre genstande.

Aalborg har aldrig været præget af gejstligheden, fem større anlæg er det dog blevet til. Længst mod øst ligger Vor Frue kirke, som har været knyttet til et benediktinerkloster, der nævnes tidligt i 1100 årene. Tilbage af den oprindelige kirke er idag kun den kendte, engelsk - normannisk prægede portal, enkelte billedkvadre, en piscina og kirkens fundament.

Ved Algade lå Gråbrødreklosteret, som idag er totalt udslettet. Men overfladiske gravninger giver et fingerpeg om klosterets placering og udstrækning, idet vi kender kirkegårdsdiget og nogle kældre undersøgt i 1909. Disse kældre var stoppet med skeletter, der var pakket så tæt at de stod lodrette.

Længere mod vest ved Algade ligger den gotiske Budolfi kirke, der i flere omgange er blevet grundigt, men partielt undersøgt. I 1940'erne blev der gravet en del oppe ved koret og en romansk kvaderstenskirke påvist. Ret ukendt er det, at man også gravede i kirkens vestende og konstaterede en halvrund vestapsis bygget af granitkvadre og klart tilhørende den ældste romanske kvaderkirke på stedet.

En vestapsis af en noget anden karakter kendes fra Asmild, ellers er fænomenet ukendt i Danmark. De nærmeste paralleller skal søges i Bremen og i et ret snævert område i det vestlige Mellemtykland, hvor vestapsis har været ret almindeligt anvendt igennem et par hundrede år.

En anden ting, som også blev klart påvist ved denne gravning, var at det romanske kirkeskib havde en let tilspidset facon, således at det blev smallere opimod koret.

Forud for denne stenkirke har der sandsynligvis været en trækirke bygget på stensyld.

Den gotiske kirke, som står idag, udnytter delvis den romanske kirkes fundamenter. Nogle piller i den gotiske kirke står kun delvis på det romanske fundament, det der står udenfor og mangler fundament har sat sig og givet store revner i murværket.

Oppe ved den romanske østapsis stødte man på en del begravelser, hvor de døde var lagt i trækister med tremmebund. Disse begravelser synes at tilhøre trækirken, da de gik langt ind under apsisfundamentet.

Helligåndsklosteret står stadig ret velbevaret, kun kirken er helt nedbrudt.

Længst mod vest ved Algade lå Sct. Peder kirke. Af

denne kirke er en del af kirkegårdsdiget er kendte. Selve kirken er endnu ikke undersøgt, men som ved de øvrige gejstlige anlæg, er det stadig muligt at foretage undersøgelser.

Nede ved Østerå undersøgte man i begyndelsen af århundredet en række træboder, hvis lugt og tykke lag af sildeskæl tydeligt viste, at her havde man landet sild, rensat og saltet dem ned i tønder. Også historisk kender vi disse boder, som synes at have tilhørt Papegøjegildet. Lige nord for disse boder står et bindingsværkshus, som ikke har ødelagt mulighederne for yderligere undersøgelser.

Flere steder i byen har vi gode vidnesbyrd om håndværksaktiviteter. Den mest kendte er vel nålemageren fra Strandstien, som har virket som en alsidig smed i et kvarter der synes at have rummet håndværkere.

Enkelte gadenavne synes ligeledes at antyde noget om håndværksaktivitet. Ved Skomagergade er der således fundet ganske store mængder lædderaffald fra tilvirkning af fodtøj og andre former for lædervarer.

Kortet er ikke kun ment som en hjælp for os selv, men i lige så høj grad skal det give byens myndigheder mulighed for på forhånd at bedømme den enkelte lokalitets antikvariske interesse.

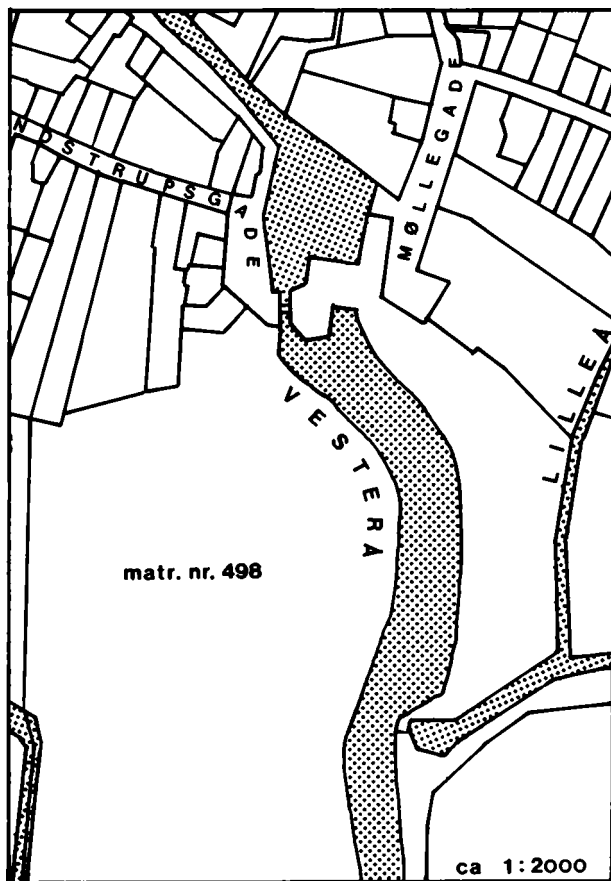
Byens matrikler

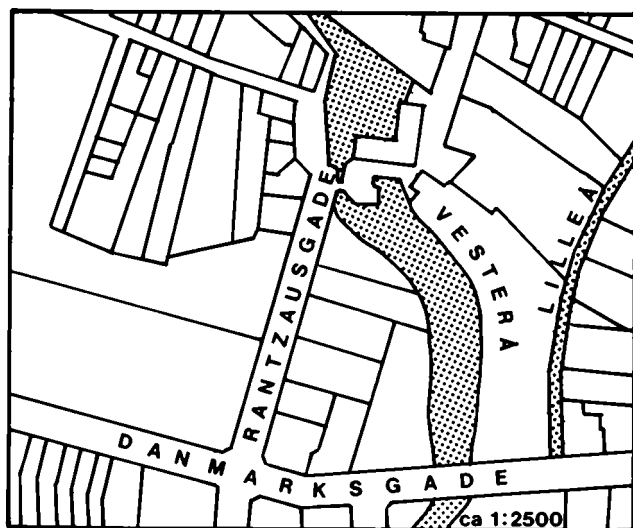
For om muligt at få en nøjere placering af de objekter vi har kendskab til og eventuelle nye har vi forsøgt at gå kronologisk tilbage ved at benytte matrikelkort som en art topografisk guide. Et par eksempler vil vise de muligheder der ligger i disse kort.

Resen har på sit prospekt af Aalborg tydeligt markeret borgbanken for kongens borg op til Østerå, den tilhørende mølle, som var nødvendig for at opstemme vandet og kanalen der forbandt Østerå med Vesterå.

Udsnittet af matrikelkortet fra 1872 viser midt i billedet Østerå og Gl. Mølle (fig. 4). Til højre Østerås sideløb Lilleå og Østergravenså. Til venstre ses nogle lange, smalle nordsydvendte matrikler der i forhold hertil har en skråtstillet afslutning mod syd. Matrikel nr. 498 begrænses mod vest af en i forhold til nordsydretningen let skråtstillet grænse. De nævnte matrikelstel danner en let uregelmæssig, halvcirkul-

Fig. 4. Udsnit af kort fra 1872. Kongens borg.

lær afgrænsning af det område hvor borgen har ligget.

På et noget yngre kort fra 1885 er matrikel 498 opløst og nye gader anlagt (fig. 5). Dette har udvisket det klare billede, men stadig er de smalle, aflange parceller, med den karakteristiske afslutning mod syd bevaret.

Det tredje kort fra 1948 viser at billedet er blevet endog meget sløret, mølledammen er blevet tildækket, de fleste matrikler er blevet ommatrikuleret, der er kun ganske svage spor tilbage (fig. 6). Men ved at sammenligne disse kort kan vi få en meget sikker placering af borgbanken, og et rimeligt grundlag for at sige, at her er nogle bestemte matrikler vi er interesseret i at undersøge inden der sker nybyggeri på stedet.

Næste eksempel er taget lidt længere østpå omkring Vor Frue kirke, som oprindeligt indgik i et benediktinerkloster. Det ældste kort fra 1872 viser kirken inden nedbrydningen og at der syd for kirken ligger to små matrikler med bygninger som synes at kunne hidrøre fra klosteret, hvilket der også er historisk belæg for (fig. 7). Disse bygninger er ganske forsvundet på kortet fra 1971, men placeringen kender vi ganske nøjagtigt (fig. 8).

En karakteristisk ting ved det gamle kort er vinkelgaderne. Peder Barksesgade er et meget typisk eksempel herpå. Langs med den nordsydgående del af

Denne side:

Fig. 5. Udsnit af kort fra 1885. Kongens borg.

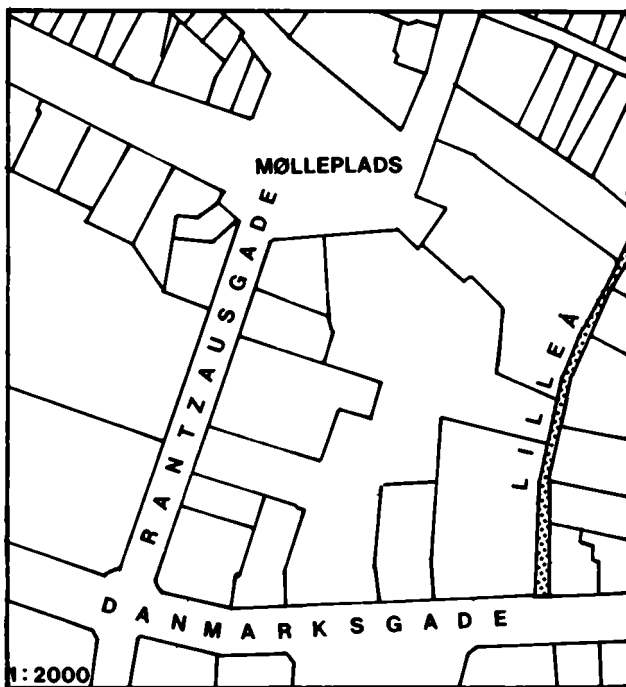
Fig. 6. Udsnit af kort fra 1948. Kongens borg.

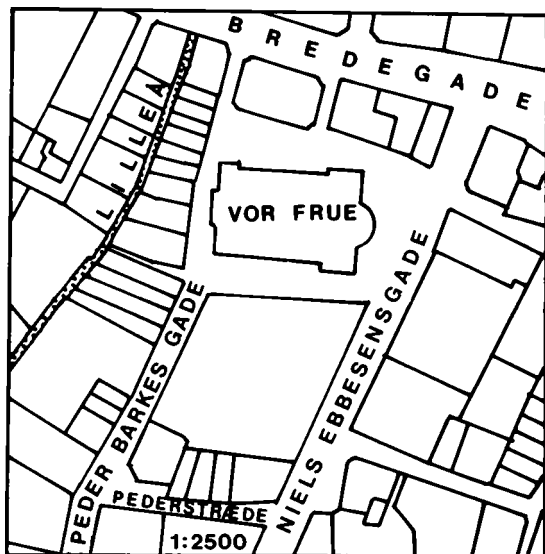
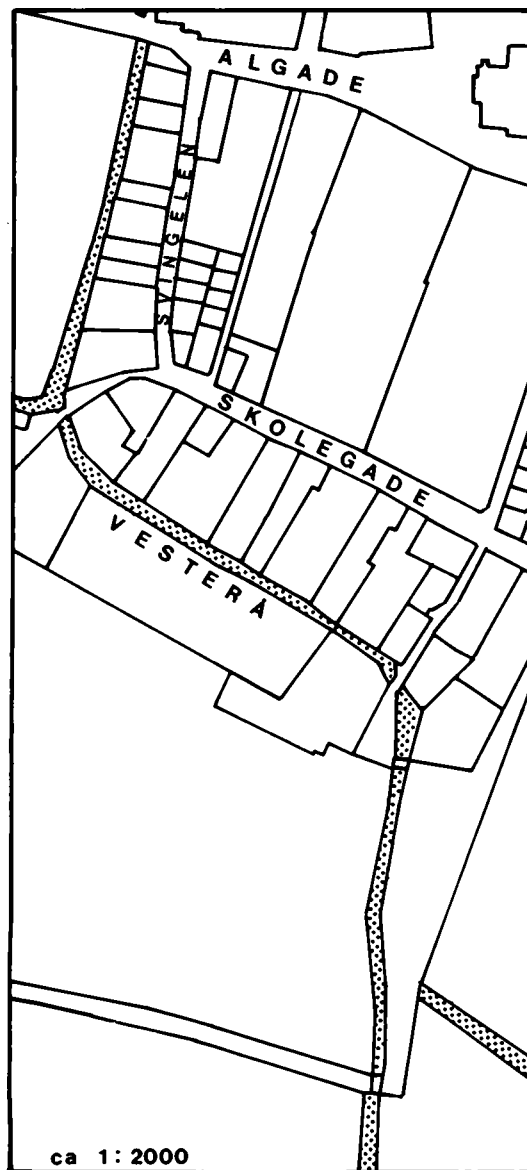
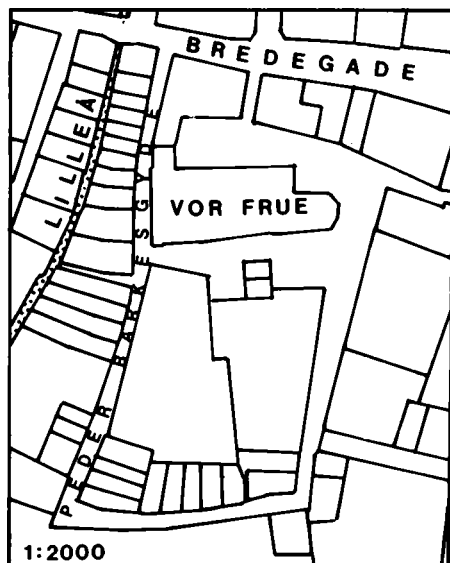
Næste side:

Fig. 7. Udsnit af kort fra 1872. Vor Frue kirke, benediktinerkloster og Peder Barksesgade.

Fig. 8. Udsnit af kort fra 1971. Vor Frue kirke, benediktinerkloster og Peder Barksesgade.

Fig. 9. Udsnit af kort fra 1872. Vesterå.

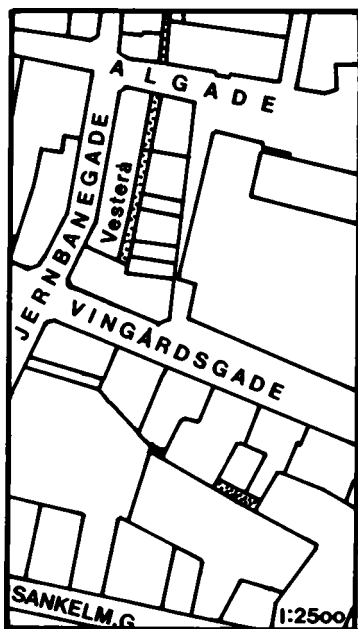

Fig. 10. Udsnit af kort fra 1948. Vesterå.

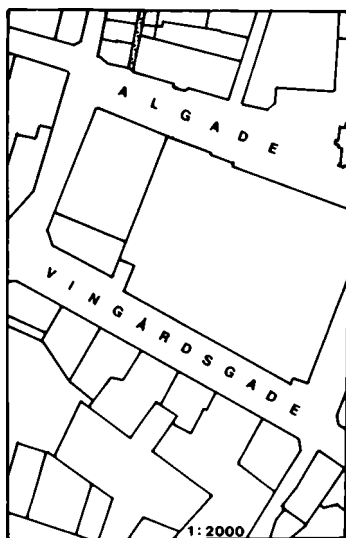

Fig. 11. Udsnit af kort fra 1971. Vesterå.

gaden ligger små, ydmyge matrikler, som stadig er bevaret på det yngre kort.

Derimod er den øst vest gående del stærkt ændret, specielt mod øst, hvor gaden er afbrudt af den nye Niels Ebbesensgade øst for kirken. På østsiden af dette gadegennembrud ses et mærkeligt indhak. Ved at sammenligne med det ældre kort står det klart, at det er Peder Barkesgades afslutning imod øst. Dermed har vi et sikkert topografisk holdepunkt for den forsvundne vinkelgade.

Et sidste eksempel fører os vestligt i byen, hvor det ældste kort fra 1872 ganske tydeligt viser Vesterås forløb, der først går nord-syd, derefter drejer mod vest, parallelt med Skolegade, for atter at strømme mod nord parallelt med Svingelen mod Limfjorden (fig. 9).

På kortet fra 1948 er der sket et øst vest gående gadegennembrud, Vingårdsgade, og et nord syd gående gennembrud vest for Vesterå (fig. 10). Åen ses stadig i hovedmatrikelskellet i karreén mellem Vingårdsgade og Sankelmarksgade. Åen er udslettet af Vingårdsgade, men ses igen tydeligt nord for denne i karreén vest for Svingelen.

Det sidste kort fra 1971 viser en yderligere udviskning (fig. 11). I karreén Vingårdsgade - Sankelmarksgade er der ikke sket store forandringer. Nord for Vingårdsgade mellem denne og Algade er åen helt udslettet, først nord for Algade er den bevaret.

Det vil sige, at vi har en meget nøjagtig placering af Vesterå, således at vi kan sige hvor den har gået og hvor undersøgelser vil være lønsomme.

Disse eksempler skulle være tilstrækkeligt til at vise, at det ofte, selv i stærkt ombyggede kvarterer, er muligt ganske nøjagtigt at udmåle nu tilslørede historiske objekters placering.

Noter

1. Riismøller, Peter. Østerå i Aalborg. Aalborg 1953. Side 9.
2. Smith, Otto. Aalborg. Aalborg 1931. Side 10.